UDK 81-116
Primož Vitez
Filozofska fakulteta v Ljubljani

OD IDEALNIH JEZIKOVNIH STRUKTUR K STRATEGIJI REALNEGA GOVORA

Prispevek se s splošnojezikoslovnega stališča loteva vprašanja govornega sporazumevanja, njegovega sistemskega izvora in realne pojavnosti. Kljub izraziti neidealnosti govornih tvorb uspešnost sporazumevanja ni ogrožena, če udeleženci upoštevajo posebnost komunikacijskih situacij v skladu z namenom govornih sporočil. Odnos med jezikovno normo in govorno rabo tako ostaja v okviru klasičnega pojmovanja prožne stabilnosti.

The paper treats from a general linguistic point of view the question of speech comprehension, its systemic origin and real-world manifestations. Despite the marked imperfection of speech forms, the success of communication is not threatened if the participants take into consideration the particular nature of communicative situations in accord with the intention of the spoken messages. The relationship between norm and usage remains, however, in the framework of the classical conceptualization of flexible stability.

Uvod

Lingvistika, ki je v sodobnem pojmovanju humanističnih in takoimenovanih eksaktnih ved svojo vlogo našla v oblikovanju širokega spoznavnega prostora *jezikovnih znanosti*,[1] je zmeraj bolj heterogeno, a celostno raziskovalno polje, ki v sebi združuje vse tiste znanstvene veje, katerih namen je opis in interpretacija izvorov in delovanja človeškega jezikovnega izraza ter njegovih univerzalij, se pravi njegovih zmeraj in povsod veljavnih lastnosti. Humanistične vede nasploh so z uveljavitvijo in zlasti nadgradnjo strukturalizma najprej izpostavile potrebo po analizi čim obširnejšega časovnega in prostorskega razpona v razvoju in sožitju pojavov znotraj vsakega posameznega znanstvenega polja ter po interdisciplinarnem združevanju, primerjanju in sintezi tako dobljenih izsledkov, po drugi strani pa so v svoj izhodiščni razmislek odločno vključile bistveno vprašanje odnosa med *reprezentacijami*,[2] ki so sistemski predmet njihovega študija, in *aktualizacijami*[3] pojavov, ki se jih humanistika loteva z izkustvenega gledišča, jih interpretira in iz njih sestavlja

[1] Francoski izraz *sciences du langage* pomeni skupino znanstvenih vej, ki poleg teoretičnega jezikoslovja v spoznavno polje zajema vse tiste discipline, ki jezikovne pojave raziskujejo s svojih uporabnih vidikov, namreč eksperimentalno fonetiko, semiologijo, sociologijo, fiziologijo, nevrologijo, logopedijo, patologijo, kognitivne znanosti, psihologijo, psihoanalizo, razvoj glasovnih tehnologij ipd.

[2] *(Mentalna) reprezentacija* je v nasprotju z jezikovno uresničitvijo predstavna prvina, katerih določeno število sestavlja jezikovni kod. V odnosu do govornih ali pisnih »uprizoritev« sistema bi jo bilo morda moč imenovati *miselna predstava*, namreč kot tisto, kar je v časovnem procesu tvorjenja jezikovnih sporočil »postavljeno pred« izvedbeni rezultat.

[3] *Aktualizacija* je v jezikoslovnem smislu sorodna pojmu *realizacije*, le da njen pomen vključuje tudi časovni in individualni moment *trenutne ostvaritve* ali *dejavne sprožitve* sistema, realizacija pa ima ožji pomen *uresničitve*, pa tudi *izvedbe* ali *izvršitve*. Verbinčev *Slovar tujk* (1994) geslo »aktualizacija« opremi s posrečenim slovenjenjem *oživitev* in *izpolnitev*, kar v jeziku lahko pomeni, da jezikovni sistem pravzaprav zaživi šele skozi rabo, ki na ta način izpolnjuje njegov namen.

opisne celote. Drugače povedano, gre za izredno zapleten miselni in artikulacijski problem prehoda od kodiranih, z znanstvenim proučevanjem opredeljenih spoznavnih sistemov k posameznim empiričnim pojavnostim v realizaciji teh sistemskih struktur.

Delovanje jezika kot človeške *institucije*[4] sodi med področja, na katerih je vprašanje tega prehajanja morda najostreje zastavljeno. Med obema temeljnima vrstama jezikovnih uresničitev, namreč govorno in pisno, se bo to besedilo skušalo čim bolj opreti na delovanje govornih procesov, katerih značilnosti same po sebi ponujajo razmeroma razviden in nedvoumen vpogled v zapleteno naravo te dvojnosti. Sodobna *fonetika* in njeni *fonološki* sistemski nasledki v en glas potrjujejo, da je človeški govor rezultat bolj ali manj koherentnega sodelovanja dveh avtonomnih ravni, namreč ravni miselnih reprezentacij, ki delujejo na sistemsko prepoznavni podlagi mreže fonemskih in prozodičnih prvin, in fizične ravni gibanja govornega aparata, ki reprezentacije uresničuje in jim s tem daje stvarno in trenutno podobo.

Takšno pojmovanje odnosa med govorno reprezentacijo in motoričnim uresničevanjem govora med drugim trdno sloni na že dolgo splošno uveljavljenih izsledkih nevrologije, ki s fiziološkega vidika raziskuje zvezo med živčnimi centri in artikulacijo človekovega gibanja. Poseben možganski center za govor, ki ga je sredi 19. stoletja odkril in začel proučevati francoski kirurg in antropolog Paul Broca, nadzoruje in s pomočjo izredno hitrega elektrokemičnega prenosa gibalnih ukazov preko nevrotransmiterjev, katerih delovanje omogočajo sinapse (povezave med živčnimi celicami), natančno uravnava gibanje govoril, ki izpolnjujejo miselne ukaze tako, da fizično artikulirajo sklope prenesenih reprezentacij. Tvegamo, da bo zvenelo preveč posplošeno, vendar bomo skušali ponazoritev vzporednic, ki imajo na prvi pogled videz nasprotij, vseeno pritirati na rob shematizacije: prehod od *abstraktne*[5] reprezentacije h konkretni jezikovni aktualizaciji je v bistvu hipen prehod od miselne strukture k zaznavnemu upovedovanju; je konec koncev svojevrsten prehod od simbolne ideje k njeni fizični uresničitvi, od idealnega k realnemu.

Jezikovna stvarnost in njen ideal

Saussure je prvi izrecno opredelil dvojno naravo jezikovnega znaka in s tem postavil temelj nekaterim bistvenim razlikovanjem, ki stojijo v središču razmišljanja o delovanju jezika. *Arbitrarnost* jezikovnega izraza Saussure in za njim številne generacije strukturalistov na reprezentativni (predstavni) ravni interpretirajo kot značilnost odnosa med *označencem*, ki je neposredno navezan na miselni

[4] A. Martinet je v svojem temeljnem, v slovenščino še neprevedenem besedilu iz splošnega jezikoslovja *Eléments de linguistique générale* (1960) jezik opredelil kot *institution humaine*.

[5] Vprašanje *abstraktnosti* in narave glasovnih reprezentacij sodi med najpomembnejše predmete sodobnih fonoloških debat. Fonologi, ki v svoje metodološke okvirje vključujejo vlogo kognitivnih postopkov pri oblikovanju govora, v glavnem prihajajo do dveh vrst tipičnih, a nasprotujočih si sklepov. Po mnenju nekaterih je glasovna reprezentacija akustične narave in se torej oblikuje glede na zaznavno plat postopnega širjenja jezikovne zmožnosti, drugi pa menijo, da jo sestavlja organizacija artikulacijskih predstav, potrebnih za uravnavanje tvorbe določene glasovne prvine.

koncept določene »objektivne« zunajjezikovne pojavnosti, in *označevalcem*, ki v jezikovnem znaku zavzema mesto glasovne podobe tega koncepta.

S pomočjo takšne razslojitve jezikovnega znaka ženevski jezikoslovec zamejuje spoznavno polje same lingvistike: izključni predmet jezikoslovnih raziskav Saussure opredeljuje kot *langue*,[6] usklajen sistem pravil, skupnih vsem uporabnikom določenega jezika, od njega pa strogo ločuje *parole*,[7] ki mu pomeni posamezniško, v skladu s to dihotomično teorijo torej nesistemsko uresničitev in vsakokratno rabo skupnega reprezentativnega jezikovnega koda. Znanstvena ločitev sistema od njegove uresničitve je brez dvoma posledica značilno strukturalistične opozicijske doslednosti pri pojmovanju *oblike* kot tiste sestavine jezikovnega znaka, ki naj bi jo bilo načeloma mogoče opisati brez neposrednega upoštevanja *snovi*, ki formo ob sleherni aktualizaciji napolnjuje in v resnici osmišlja njen obstoj.

Ob tem je treba nujno upoštevati, da je na ta način idealizirano pojmovanje sistema jezikovnih form možno zgolj z vidika *sinhronega* jezikoslovja, ki s tem pravzaprav določa, katere vsebine lahko v tekočem obdobju razvoja določenega jezika napolnjujejo čim bolj natanko opredeljene oblike. Časovna in prostorska zamejitev delovanja dotičnega jezikovnega sistema velja kot porok za navidezno nespremenljivost, nedotakljivost in splošno veljavnost mreže jezikovnih pravil, kar ji v težko določljivem časovnem obdobju zagotavlja status normativnega sestava jezikovnih vzorcev in obenem merila za »izmero« jezikovnih zmožnosti uporabnikov. *Diahron* pogled na delovanje jezika pa nasprotno omogoča ugotavljanje kontinuiranih sprememb v dejanski prvin rabi jezikovnih sistemov, ob tem pa tudi spremljanje bolj ali manj postopnega razvoja in spreminjanja sistemov samih.

Da je človek sposoben tvoriti ali razpoznati stavek, ki ga dotlej še ni izrekel niti slišal, je brez dvoma misel, ki je plodno nadgradila saussurjansko shemo in v jezikoslovje vpeljala razmislek o jezikovni ustvarjalnosti, s čimer se je dotaknila bistva človeške izrazne izvirnosti. Chomsky s svojo tvorbeno teorijo sicer nikdar ni zanikal strukturalnega pogleda na jezik (spomnimo se samo na funkcijske razčlembe stavkov, ki so jih polni naši šolski zvezki s pouka materinščine), vendar je z raziskovanjem pretvorbe globinskih v površinske strukture sinhronijo na prepričljiv način prepletel s preteklimi razvojnimi stopnjami v kontinuirani diahroniji razvoja določenega jezika ter s tem strnil opis jezikovnih pojavov v štirih dimenzijah. Strukturalno razlikovanje med *langue* in *parole* je v grobem ohranil, le da ga je skozi sintezo svojih spoznanj razširil in ga preimenoval v razločevanje med *kompetenco*[8] in

[6] *Langue* je francosko poimenovanje pojma *jezik*, ki ga je treba v saussurjanski opredelitvi razumeti strogo kot sistematsko kategorijo. Slovenski izraz *jezik* ima, podobno kot v francoščini, sicer lahko tudi veliko širši smisel.

[7] *Parole* je francosko poimenovanje pojma *govor*, kakor ga v *Enciklopediji slovenskega jezika* (1992) predlaga J. Toporišič. Termin *govor* je po vsem sodeč dosti manj ustrezen prevod francoskega izraza, ker naj bi po Saussurju seveda ne pomenil le govorne, temveč vsakovrstno aktualizacijo jezikovnega sistema. V francoščini je izraz *parole* manj problematičen, ker njegov pomen dejansko lahko zajema govorne in pisne ostvaritve.

[8] *Jezikovno kompetenco* Chomsky opredeljuje kot delno vrojeni, delno pa usvojeni sistem jezikovnih pravil, ki tvorijo jezikovno znanje. M. Golden jo v svoji knjigi *O jeziku in jezikoslovju* (1996) prevaja

performanco.[9] Jezikovna kompetenca ali zmožnost mu pomeni sistem pravil, ki se skozi proces učenja jezika dopolnjuje, s čimer nastaja govorčevo notranje (inherentno) jezikovno védenje. S pomočjo tega »znanja jezika« je govorec sposoben uresničiti ali razumeti neskončno število zanj še neuresničenih stavkov, zgrajenih v skladu s pridobljenimi pravili. Ponotranjenje tega sistema naj bi omogočalo tudi učinkovitost govorčeve intuicije pri prepoznavanju novih stavčnih tvorb kot bolj ali manj usklajenih s tem spoznavnim sistemom. Na dnu te celostne jezikovne kompetence je po Chomskem zasidrana univerzalna kompetenca, sestavljena iz pravil, ki so skupna vsem slovnicam različnih človeških jezikov in so govorcem vrojena. Jezikovna zmožnost je torej rezultat abstrakcije in idealizacije neposredno dostopnih jezikovnih dejstev, ki sestavljajo raven jezikovne stvarnosti, namreč performance. Ta je opredeljena kot uporabnikovo sprotno in vsakokratno udejanjenje lastne jezikovne zmožnosti v različnih *komunikacijskih situacijah*,[10] s čimer je ponovno sklenjen binarni strukturalistični krog neprestanega vzajemnega odnosa med konkretnim in abstraktnim. Značilnosti performance so torej najprej odvisne od govorčeve kompetence, zatem pa še od njegovega psihofizičnega stanja (spomin, pozornost, fiziološke značilnosti) in od vsakokratne vrste in okoliščin komunikacije (odnos med udeležencema ali udeleženci, njune ali njihove psihofizične in družbene lastnosti ipd.) Z drugimi besedami, performanco določa izbor raznovrstnih jezikovnih in zunajjezikovnih omejitev, ki vplivajo na vsakokratno uporabo kompetence udeležencev.

Saussure je v eni od svojih najbolj slikovitih ponazoritev jezikovnega sistema uporabil prispodobo šahovske igre, pri kateri je za nemoten potek partije nepomembno, iz kakšne snovi so narejene figure. Pravila, ki določajo razvoj partije, so znana vnaprej, vsak premik na šahovnici pa ustvari novo razporeditev figur in s spremembo pozicije spremeni ustroj celotnega sestava. To med drugim pomeni, da imata nasprotnika v šahovski igri vnaprej dane popolnoma enake »sistemske« možnosti, za katere se zdi, da bi Chomskemu pomenile univerzalno šahovsko kompetenco. Ob upoštevanju sicer končnega, a nepredstavljivo ogromnega števila možnih šahovskih pozicij je treba vedeti, da obstaja določeno število že odigranih, védenju obeh nasprotnikov dostopnih partij, katerih razvoj je do razpleta tekel skozi določeno število povezanih pozicij. Celotna šahovska kompetenca vsakega od obeh udeležencev partije je torej sestavljena iz poznavanja vnaprej danih pravil in iz

kot *jezikovno zmožnost*, B. Kante pa v prevodu (1989) dela N. Chomskega *Znanje jezika* uporablja slovenski izraz *jezikovno védenje*.

[9] *Jezikovna performanca* je glede na kompetenco njena aktualizacija, uresničenje ali udejanjenje, po M. Golden tudi *smiselna raba jezika*. Če za sistem velja, da zares zaživi šele z aktualizacijo ali ostvaritvijo, potem je mogoče reči, da ima performanca tudi določene prvine *jezikovnega učinka*.

[10] Čisto mimogrede: tujki iz latinščine *situacija* in *pozicija* v slovenščini ne poznata dveh enako različnih sorodnic. Oba pojma naj bi pojasnjevala slovenska beseda *položaj*, katere statični prizvok pa se zdi ustreznejši *poziciji*. Situacije ravno tako ne bomo prav prevedli z *okoliščinami*, ker gre kvečjemu za njih splet ali preplet. Tudi *stanje* se zdi premalo dinamično, četudi gre pri sporazumevalni situaciji v jezikoslovju očitno le za trenutni prerez razvoja okoliščin, za nekakšno – spet latinsko rečeno – cirkumstancialno sinhronijo.

poznavanja pozicij v že odigranih partijah, kar pomeni, da je lahko pri različnih šahistih različno obsežna. Da velemojster z lahkoto v nekaj potezah premaga šahovskega analfabeta, ki je seznanjen le s pravili gibanja figur po deski, je razložljivo že z razliko med njunima kompetencama. Manj preprosto je hipotetično vprašanje, zakaj v dvoboju dveh teoretično popolnoma enakovredno podkovanih velemojstrov lahko zmaga eden ali drugi. Tudi tu se zdi, da Chomsky ponuja odgovor: učinkovita uporaba kompetence je odvisna od različnih trenutnih objektivnih in subjektivnih okoliščin, performanca zmagovalca v takšni partiji pa je zapovrh oplemenitena še z večjo mero izvirnosti. Besedilo, ki sledi, bo skušalo ta razmislek še nekoliko razviti: zmagovalca poleg vseh naštetih odlik krasi še uspešnejša izpeljava šahovske strategije, ki se v poteku partije in v skladu z odzivi nasprotnika lahko spreminja, vendar usmerja ravnanje šahista ves čas proti enemu samemu cilju – končnemu uspehu kot osmislitvi udeležbe v »šahovski komunikaciji«.

Izključnost strukturalističnih fonoloških sistemov

Absolutna enkratnost in neponovljivost snovne podobe sleherne govorne relizacije je rezultat dejstva, da je vsak od njenih izvedbenih členov v nenehni »komunikaciji« z okoliščinami, v katerih je sporočilo tvorjeno. To pomeni, da v govornem dejanju ne more biti nič nevtralnega in da je vsak uresničeni govorni pojav relativen najprej v smislu inherentne navezave na situacijske danosti sporočanja, hkrati pa še v smislu neizogibne individualne spremenljivosti, ki ustvarja razlike med govornimi tvorbami posameznih uporabnikov jezika in med posameznimi tvorbami enega samega govorca. Prav tako je zaradi vsega tega vsakršna govorna uresničitev lahko le bolj ali manj daleč od idealnih opisov, s katerimi si pomagajo fonološke opredelitve govornih pojavov. Sistemsko opisovanje posameznih jezikovnih dejstev je seveda odvisno od povzemanja značilnosti tipičnih govornih tvorb, vendar je izredno strogo določeno z metodo tega povzemanja. Zato se dogaja, da idealna absolutnost fonoloških opisov iz svojih okvirov izloča vse tiste realne jezikovne pojavnosti, ki jih njena metodologija ne more zajeti.

Zdi se, da gre v tovrstnih sistematizacijskih prizadevanjih še najdlje vplivni nadaljevalec strukturalističnega jezikoslovja in utemeljitelj pariške funkcionalistične šole, André Martinet. V fonološki sestav določenega jezika uvršča le glasovne oblike, ki po svojem načinu delovanja v jeziku izključno ustrezajo strogo opredeljenim načelom opozicijsko zasnovanega sistema. Stavčno intonacijo naprimer obravnava zgolj kot obroben jezikovni pojav, ki naj bi v procesu upovedovanja delovala zgolj kot individualna prvina govora, pri čemer popolnoma zanemari dejstvo, da intonacija bistveno prispeva ne le k razločevanju med dvema skladenjsko enako grajenima stavkoma, temveč tudi k pomenskemu in modalnemu razlikovanju med posameznimi deli govorne verige, kar pomeni, da sodi med sestavne prvine *jezikovnega koda*.[11] Funkcionalisti stavčno intonacijo skratka vidijo kot prozodično dej-

[11] Tudi v slovenščini je nekaj primerov govorne rabe, ki jih uveljavljena fonološka sistemizacija pušča ob robu analize ali pa jih obravnava kot realna govorna dejstva, ki jih v celoti ni mogoče vključiti v jezikoslovni opis. Standardni slovenski govor pozna enotno uresničitev dveh sprednjih samoglasnikov,

stvo, ki ga ni mogoče formalno abstrahirati in ki v opozicijski fonološki optiki na paradigmatski osi – drugače od fonemov – ne zagotavlja možnosti substitucije. Za nadsegmentno[12] jezikovno pojavnost stavčne intonacije v ne le idealiziranem, temveč tudi teoretsko ekskluzivnem funkcionalističnem fonološkem sistemu ni prostora prav zaradi njene izrazito kontinuirane, torej relativno težje opisljive snovne narave. Funkcionalistično izključevanje jezikovnih funkcij stavčne intonacije preseneča zlasti ob upoštevanju dejstva, da intonacija očitno souresničuje samostojno prozodično jezikovno raven in prispeva k tvorjenju in zaznavanju v komunikaciji normalno delujočih govornih sporočil.

Jezikovne ravni in koherentnost govorne komunikacije

Vsi omenjeni teoretski pristopi se skušajo na podlagi raziskovanja *odvisnosti* ene jezikovne ravni od druge približati razlagi prestopa razdalje, ki loči simbolno od fizične plasti govornih dejstev. Vendar mora razreševanje tega vprašanja nujno vključevati sodelovanje kognitivnih znanosti, ki v okviru raziskovanja možganskih funkcij proučujejo procesa izvedbe in zaznave govora. Ena bistvenih operacij, ki jih med govorom izvajajo možgani, je reprezentacijski in obenem situacijski *nadzor* artikulacijskega dela govorne izvedbe. Ta nadzor je bistvenega pomena pri uresničevanju načela jezikovne gospodarnosti. Odtod izhaja tudi v jeziku zmeraj prisotni proces prilagajanja artikulacijske natančnosti, katerega ključna značilnost je, da je popolno ali nepopolno doseganje »sistemsko predpisanega« artikulacijskega cilja sproti odvisno od vsake upovedovalne situacije posebej.

O nadzoru gibanja govornega aparata je mogoče razmišljati le ob upoštevanju dejstva, da je govor v čas in prostor umeščena kombinacija artikulacijskih premikov, katerih skupna naloga je najprej doseganje posameznih glasovnih, nato pa – v povezavi s sporočanjsko strategijo – še celostnih govornih ciljev. Govorne izvedbe so omejene z razsežnostmi notranjega artikulacijskega prostora, njihova uresničitev pa je določena z bolj ali manj uspešnim povezovanjem posameznih členov v govorne verige. Stiki med jezikovnimi pojavnostmi v govoru niso posledica odvisnosti med posameznimi strukturami (skladenjsko vprašalni stavek naprimer ne zahteva nujno tudi vprašalne intonacije), temveč so prej v tesni povezavi s koherenco govornega sporazumevanja kot končne osmislitve vsakršnega govornega dejanja.

polzaprtega /e/ in zaprtega /i/ v naglašenem zlogu, zaprtem z vibrantnim zvočnikom /r/. Njuna samoglasniška realizacija je glede na stopnjo zaprtosti in lego jezika umeščena nekje med obema fonološko opisanima artikulacijskima mestoma, tako da naprimer besedi *večer* in *prepir* v pesemskem besedilu lahko tvorita rimo. Seveda je zaradi relativne, s položajem pogojene nepogostnosti tega govornega pojava nemogoče trditi, da ima ta skupna realizacija dveh samoglasnikov kakršno koli fonemsko vrednost, vendar bi ji morala slovenska fonologija nesporno dodeliti status položajnega alofona – in sicer za oba izhodiščna samoglasniška fonema –, česar pa naprimer v fonološkem poglavju najodmevnejše slovnice slovenskega jezika ni zaslediti.

[12] *Nadsegmentne* govorne pojavnosti so po terminologiji ameriških fonologov iz 40. let (Hockett) tiste prvine govornih verig, ki izvedbeno prekrivajo enote, večje od fonemov. V nasprotju s fonematičnimi značilnostmi glasov so nadsegmentne torej zlasti prozodične lastnosti zlogov, pa tudi širših glasovnih sklopov.

Takšno pojmovanje sodelovanja posameznih jezikovnih ravni v upovedovanju je zasnovano na primerjavi z gibanjem živih teles.

> Človeško okostje, mišični sistem in kite so tkivno heterogeni sistemi z različnimi funkcijami, vendar na poti do skupnega cilja, gibanja, delujejo preko nekaterih stičnih artikulacijskih točk. Vzemimo nadvse preprost primer, v katerem je situacija tale: človek stoji pod jablano, na koncu zlahka dosegljive veje, pol metra od njega v višini njegovih oči visi sadež. Obiralčev namen: zgrabiti in nato odtrgati jabolko. Tipičen način izpolnitve tega namena ima v dani situaciji podobo kompleksnega giba človekove roke, sestavljenega iz preprostih premikov v posameznih sklepih. Vemo, da je premikanje sklepov možno le tako, da na kosti s kitami pripete prečno progaste mišice usmerjajo spremembo kotnega razmerja med v sklep povezanimi kostmi proti željenemu koherentnemu gibu z določenim ciljem. Da bo roka segla do jabolka, bodo človekovi možgani mišicam pošiljali ukaze, zaradi katerih se bo najprej zganil ramenski sklep, nato proti istemu cilju komolec, in ko bo ves ud že usmerjen proti jabolku, bo zapestje dvignilo še dlan, z usklajenimi premiki členkov pa bodo prsti zgrabili jabolko. Ko bo sadež v objemu dlani, se bodo v skladu s trdnostjo povezave med pecljem in vejo napele mišice, spet pokrenile celo roko in jabolko ločile od drevesa. Če je situacija za spoznanje bolj zapletena, če namreč človek naprimer stoji dva metra od svojega artikulacijskega cilja, bo smiselnost opisanega kompleksnega giba roke omogočilo še gibanje nog, ki bo obiralca približalo jabolku.

Prav tako je namenska uporaba jezikovnih ravni (glasovna, morfološka, skladenjska itd.) usmerjena k skupnemu cilju, namreč uspešnemu govornemu sporazumevanju, usklajeno sodelovanje med njimi pa zagotavlja *celostno koherenco*[13] sporazumevanja in omogoča srečevanje njihovih strukturnih lastnosti na določenih stičnih artikulacijskih točkah. Izbira strukturnih stikov je odvisna od upovedovalnega konteksta, njegovih omejitev, *sporazumevalnega namena*[14] in cilja komunikacije.

Jezikovna redundanca in dobro tvorjeno govorno sporočilo

V tem teoretskem okviru jezikovne redundance ne moremo več obravnavati kot preprosto *odvečno* podvojitev informacije, ampak kot pojav, ki je posledica delovanja – matematično rečeno – različnih *prostostnih stopenj* v sporočanjskem sistemu. Vsaka jezikovna raven je namreč sama lahko nosilka nekaterih informacijskih polj, sprotne okoliščine komunikacijskih situacij pa skupaj z namenom udeležencem narekujejo, katere točke s teh ravni morajo v danem trenutku sovpasti, da bo sporazumevanje uspešno. Redundanca je v tem smislu zagotovilo za uspešno

[13] *Komunikacijska koherenca* je rezultat usklajenega delovanja različnih avtonomnih jezikovnih in zunajjezikovnih ravni, ki prispevajo k tvorbi in zaznavanju sprejemljivih, dobro grajenih jezikovnih sporočil ter s tem k učinkovitosti sporazumevanja.

[14] *Namen* ali *intenca* jezikovnega sporočila je stanje govorčeve volje ali zavesti, iz katerega je v skladu z uspešnostjo uresničitve soudeležencu bolj ali manj jasno, kakšen je komunikacijski cilj tvorjenega sporočila.

prilagajanje govornega sporočanja komunikacijskim razmeram, ki zahtevajo uporabo v drugačnih primerih nepotrebnih govornih sredstev.

> Situacija, ki jo fonetika imenuje *cocktail party effect,* je dobra ponazoritev okoliščin delovanja govorne redundance: denimo, da je v majhnem prostoru razmeroma veliko ljudi, katerih večina je udeležena v številnih ločenih pogovorih, že tako glasno zvočno vsebino prostora pa dopolnjujeta še žvenket kozarcev in glasba. Vzemimo zdaj dva udeleženca te zabave, od katerih eden govori, drugi pa prvega posluša. Govorec se bo hrupnim razmeram prilagodil tako, da bo svoje govorne tvorbe izrekal z bistveno večjo glasovno jakostjo, kakor bi jih v zvočno nemotenem procesu sporazumevanja.

Povečano jakost njegovega govora lahko razumemo kot *razmerno redundanco*, ki tvorno prispeva k jasnosti pogovora. Poslušalec bo na ta način izgovorjeno lažje fizično zaznal (ter v procesu zaznave tudi glasovno analiziral in naposled razumel), vendar bo najverjetneje tudi sam svojo udeležbo prilagodil danim razmeram. V splošnem ima za to na izbiro dve možnosti: ušesa bo skušal približati izvoru poslušanih sporočil (namreč govorčevim ustom) in si tako olajšal slušno zaznavo ali pa bo svojo pozornost usmeril tudi k opazovanju govorčevih ust (in obraza nasploh), s tem lažje razbral izrečeno in na ta način zagotovil smiselnost svoje udeležbe v pogovoru. V obeh primerih bo ravnal tako, kakor mu sicer ne bi bilo treba, če v prostoru ne bi bilo hrupa. Tudi njemu šele razmerna redundančnost v zaznavanju omogoča uspeh v sporazumevanju, le da so njegova dodatno uporabljena sredstva enkrat slušne, drugič pa vidne narave. Nekaj podobnega, le da v drugi smeri, se zgodi v trenutku, ko se moteči hrup na zabavi okrog obeh udeležencev nenadoma za nekaj trenutkov poleže. Govorec, ki se je pravkar »navadil« svoja sporočila izvajati s povečano jakostjo, v hipno tišino ponavadi zareže s koščkom še vedno preglasno izvedene govorne verige, vendar takoj zatem – tokrat v izogib nediskretnosti ali pretiranemu izpostavljanju izjave – zavestno reagira izredno hitro in jakost svojega govora umiri.

Z vidika razmerne ustreznosti jezikovnega sporočila se zdi za presojo komunikacijske kakovosti govora smiselno uporabljati celo označbe, kakršni sta *dobro* ali *slabo* tvorjeno sporočilo. Res je, da v tem primeru le navidez presplošna prislova lahko sama po sebi namigujeta na dajanje pavšalnih vrednostnih sodb. Vendar pa v smislu koherentnosti sporazumevanja dobro tvorjena izvedba pomeni govorno sporočilo, ki v določenih okoliščinah vsebuje ustrezno odmerjeno izbiro in uporabo sredstev iz celostnega jezikovnega znanja. Dobro tvorjeno govorno sporočilo govorcu omogoča izpolnitev predvidenega sporočanjskega namena, poslušalcu pa nemoteno zaznavo in razumevanje.

Vidimo, da v skladu z možnimi (tudi spreminjajočimi se) okoliščinami v govornem sporazumevanju in v skladu z namenom nastaja *govorna strategija*,[15] ki jo

[15] *Govorna strategija* je zavestna ali nezavedna uporaba sredstev za uravnavanje govornih izvedb in zaznave, usklaje(va)na s sporočilnim namenom v smislu učinkovite izpeljave koherentnega govornega sporazumevanja ali udeležbe v njem. Izraz *strategija* izhaja iz pomenske navezave grških besed *stratos* in *ago*, ki pomenita 'vojska, truma vojakov' in 'vodim'. Etimološka razlaga se zdi posebej posrečena za

udeleženci pogosto uresničujejo z zavestnimi postopki nadzora govornih tvorb in njihovega zaznavanja. V nadaljevanju bo razprava skušala pokazati, da so za proces govornega sporočanja izrednega pomena tudi prvine, ki – čeprav na nezavedni ravni – prav tako prispevajo k oblikovanju strategije in ki jih udeleženci v komunikacijskih situacijah na podlagi usvojenega znanja jezika uporabljajo povsem samodejno, brez zavestnega poseganja v tvorbo oziroma zaznavanje govornih sporočil.

»Čudež« govora in spremenljivost govornega sporazumevanja

Zaradi izjemne hitrosti prehoda od simbolne govorne reprezentacije k objektni glasovni uresničitvi in neznatnosti napora, ki ga to dejanje zahteva od izvršitelja, se lahko zazdi, da človeški govor ni daleč od čudeža. Poglejmo zelo vpliven izhodiščni primer: krščanske svete knjige postavljajo besedo na začetek vsega, pripovedujejo, kako je bil človeku podeljen dar govora, božje maščevanje nad človeško prevzetnostjo pa popisuje zgodba o Babilonskem stolpu, ki je mnogo pozneje lahko prispevala k ilustraciji teorije o nemotiviranosti jezikovnega znaka. Ta mikavni pogled na govor ima prav gotovo nekaj zaslug, da se zmeraj širši krog znanstvenih vej z velikim zanimanjem ukvarja z vprašanji jezikovne komunikacije. Fonetika in fonologija si prizadevata znanstveno dosledno pokazati, da govorni prehod od fonemskega ideala h glasovni stvarnosti – in nazaj – pravzaprav ni posledica čudežnega prepleta duše in telesa, v katerega lahko verjamemo, razumu pa ni dosegljiv. Razložiti ga skušata prav tako, kakor fizika, fiziologija in nevrologija pojasnjujejo vse druge pojavnosti človekovega gibanja.

Strukturalizem je uveljavil prepričanje, da so *jezikovni glasovi* konkretna podlaga za tvorbo in prepoznavanje govornih verig in da kot takšni nastopajo v vlogi opredmetenja fonemov, ti pa so, združeni v fonološki sestav določenega jezika, opredeljeni kot snopi sistemskih *razlikovalnih oznak*.[16] Opis fonološkega sistema je možen le na podlagi abstrakcije konkretnih spoznanj, ki jih omogoča opazovanje stvarnih pojavov v govornih uresničitvah. Samo vsled tovrstne idealizacije fonološkega sestava je možna natančna določitev nekontinuiranih, jasno zamejenih oblik, ki stopajo v opozicijski odnos z drugimi enakovrednimi prvinami znotraj sistema. Vsakršna podrobna fonetična razčlemba pojavov v izvedbah govornih verig in njihovega delovanja v govorni komunikaciji pa spregovori v prid dejstvu, da je narava teh stvarnih izvedb že v temelju nasprotna shematizmu fonoloških struktur. Jezikovni glas kot osnovni nosilec govornega sporočila je fizični predmet, podvržen naravnim zakonitostim razvoja v prostoru in zlasti v času, zaradi česar je izjemno težko opredeliti njegove meje. Zato velja, da je glas kontinuirana enota govorne verige. Poleg tega izvedba govorne verige ni preprosto postavljanje glasov

primerjavo z jezikoslovnim in fonetičnim pomenom strategije, saj predstavne fonemske prvine lahko primerjamo s sistemom strogo in enotno urejene vojske, uresničevalna sredstva pa so – ob pomanjkljivo raziskanih načelih organiziranosti govornih verig kot prožnih predmetnih pojavnosti – navidez res bolj podobna trumi vojakov, med katerimi naj bi zdaj ta zdaj oni izpolnjeval določeno strateško nalogo.

[16] *Razlikovalna oznaka* je izraz, s katerim M. Golden sloveni francoski izraz *trait distinctif* oziroma angleškega *distinctive feature*.

enega za drugim, temveč gre za kombinacijsko zaporedje in prostorsko-časovni preplet glasovnih elementov. Sam izraz »govorna veriga« napeljuje k dejstvu, da je govorno sporočilo sestavljeno iz glasovnih členov, ki s pomočjo tekočih prehodov iz enega v drugega sestavljajo celoto. Obenem posamezni glasovi v t. i. krepkejših položajih s svojimi fonetičnimi značilnostmi lahko vplivajo na kakovost sosednjih glasovnih izvedb. Prav teh pojavov se loteva kombinatorična fonetika, ki s svojimi izsledki sooblikuje bistvena spoznanja v zvezi z zgodovinskim razvojem glasovne in oblikovne podobe določenega jezika. Različne vrste vplivov, ki jih glasovi lahko izvajajo drug na drugega, so posledica verižne organizacije glasovnih elementov v govornem sporočilu in sodijo med pomembne dejavnike jezikovne gospodarnosti, ki je eno od osnovnih načel vsakršne jezikovne izvedbe. To pomeni, da udeleženci v govorni komunikaciji za tvorbo in zaznavo govornih sporočil porabijo relativno majhno količino energije; majhno namreč v primerjavi z relativno velikim učinkom, ki zagotavlja koherentnost govornih sporočil in s tem nemoteno sporazumevanje.

Poglavitni sestavni deli spontano izvedene govorne verige torej niso razmeroma preprosto določljiva in prepoznavna jedra posameznih glasov, katerih potek se v slušnozaznavni ali strojni analizi pokaže kot akustično stabilen. Nepretrganost naravne govorne verige zagotavljajo prav akustično in artikulacijsko zapleteni glasovni prehodi, uresničeni s pomočjo nekaterih dejavnikov jezikovne gospodarnosti, ki jih fonetika opredeljuje kot koartikulacijo ali anticipacijo govornih gibov in katerih razvojna posledica so pojavi, kakršen je naprimer glasovna asimilacija. Ti prehodi skupaj s prozodičnimi prvinami govornih verig predstavljajo prvino realnega govora, ki povzroča najtežje razvozljive preglavice jezikovnim tehnologom, ko se s pomočjo študija umetne inteligence ukvarjajo z elementi spontanosti v sintezi umetnega govora ali s sprejemljivostjo strojnega razpoznavanja človeških govornih sporočil. Ko je Cyrill Harris, eden od pionirjev sinteze govora, leta 1953 na MIT v ameriškem Cambridgeu skušal narediti strojni posnetek delovanja govorne verige in svoj načrt poimenoval Building Blocks, je spoznal, da je učinek povsem nesprejemljiv, če glasovne elemente preprosto lepi skupaj, postavljajoč jih *enega ob drugega.* Kontinuiranost zvočne substance je vzrok za to, da so glasovi v govorni verigi postavljeni *eden v drugega*, način njihove postavitve v glasovni kontekst pa je odvisen od prostorsko-časovne artikulacijske uravnave.

Neidealnost glasovnih tvorb in prožnost zaznave

Razkrivanje pravil, ki uravnavajo notranjo organiziranost govorne verige, je ključni raziskovalni cilj sodobne eksperimentalne fonetike, ki se bo z univerzalnim vidikom členjenja kot bistvenega govornega problema najbrž ukvarjala še dolgo. Zato se tu zdi bolj smiselno in koristno spregovoriti o omenjeni akustični stabilnosti glasovnih jeder v govorni verigi. Zaradi natančnejšega razumevanja stvarnosti v človeškem govoru bo zdaj zanimivo ugotoviti, kakšna je pravzaprav narava te stabilnosti.

Fonemi so v fonološke sisteme umeščeni glede na natančen formalni opis svojih značilnosti in imajo po definiciji razločevalno vrednost, kar pomeni, da po načelu

komutacije zamenjava enega fonema z drugim v sicer nespremenjenem okolju prinese tudi spremembo pomena govorne verige. Če v verigi *obrezati* namesto zvenečega dvoustničnega zaporniškega soglasniškega fonema /b/ nastopi /d/, ki ima drugačno le mesto artikulacije, dobimo *odrezati*, novo govorno verigo korenito spremenjenega pomena, obe besedi skupaj pa fonološka terminologija imenuje minimalni par. Formalizirani opisi fonemske *invariantnosti*[17] so, kot že rečeno, lahko le posledica abstraktnega opisovanja *tipičnih*[18] govornih pojavnosti, ki omogočajo najbolj splošno prepoznavanje različnosti in edinstvenosti posameznih izvedenih glasov, zlogov, leksemov, stavčnih tvorb ali besedil.

Posamezniške govorne izvedbe so opredeljene kot subjektivne uresničitve jezikovne zmožnosti in so kot take edinstvene in neponovljive. To je stvarno dejstvo, ki ga jezikoslovje razlaga z načelom *posamezniške spremenljivosti*.[19] Sleherna izvedena enota človeškega govora ima to brezprizivno notranjo značilnost, ki njeno edinstvenost postavlja najprej na raven neenakosti med posameznimi govorci, zatem pa še na raven neenakosti med posameznimi govornimi izvedbami enega govorca. Takšno razumevanje izvedbene spremenljivosti izhaja tudi iz strukturalističnih in generativnih opredelitev individualnosti jezikovnih uresničitev. Ni namreč dveh uporabnikov jezika, ki bi svojo jezikovno zmožnost upovedovala v istih okoliščinah: če nič drugega, potem ima vsak govorec le sebi lasten anatomski ustroj govoril in prihaja iz točno določenega socialnega okolja. Po drugi strani je vsak posameznik sam sproti soočen z zaporedjem spreminjajočih se komunikacijskih situacij, v katerih je udeležen.

> Denimo, da neki minister za zunanje zadeve v skritem kotičku temačne kavarne usmerja zaljubljen pogovor. Pri tem zagotovo tvori glasovno drugačna govorna sporočila od tistih, ki bi jih v trdih diplomatskih pogajanjih namenil nestrpnemu kolegu z nasprotne strani. Tudi če bi naneslo, da je v obeh situacijah umestno izgovoriti isti, skladenjsko enotno oblikovan stavek – naprimer: *»Se lahko pomeniva na štiri oči?«* – bi bila govorna izvedba te stavčne oblike vsakokrat drugačna. Če bi bil zasopel ali če bi se mu ravnokar diskretno zaletelo zaradi prehlastnega požirka pijače, bi izgovorjeno spet zanesljivo zvenelo drugače.

[17] *Jezikovna invariantnost* ali *nespremenljivost* je v sistemskem razumevanju jezikovnih sestavov lastnost določenih metodično opisanih dejstev, pripadajočih jezikovnemu kodu in skupnim vsem uporabnikom tega koda. V aktualizaciji sistema je možno iskati invariantnost kot *stalnost* v smislu univerzalnih lastnosti jezikovnega izraza, kakršni sta naprimer splošna ali razmerna prepoznavnost govornih pojavov in njihova zaznavna (ne fonološka) razločevalnost.

[18] Tipične realizacijske *odklone* od standardnih fonemskih določitev fonologija imenuje *variante* ali *alofone*, Toporišič pa predlaga še izraz *inačica*. Ponavadi govorimo o dveh vrstah fonemskih variant, namreč kombinatorni ali položajni, ko na izvedbo določenega fonema sistematično vpliva glasovno okolje, in regionalni ali narečni, ki je lahko značilna za dialektalno tipizirano skupino govorcev. Če bi šli v takšni razlagi alofona do konca, bi morali, paradoksno, tema dvema vrstama dodati še *individualno* ali pa *patološko* varianto, ki je prav tako tipična za določeno večjo skupino govorcev ne glede na njihovo socialno ali geografsko pripadnost, na primer ljudi, katerih govor je zaznamovan z istim fiziološkim odklonom (sesljanje ipd.).

[19] *Variantnost* jezikovnih pojavnosti je po eni strani *spremenljivost* v smislu dinamične posamezniške rabe, po drugi pa *raznolikost* v smislu fizične neponovljivosti vsake (zlasti pa govorne) jezikovne izvedbe.

Iz povedanega je preprosto skleniti, da dve govorni tvorbi absolutno vzeto nikoli ne moreta biti docela enaki, kar z lahkoto potrdi količkaj natančna meritev katerega od strojev, ki služijo akustični obdelavi govornih signalov. Še več: kimograf, sonagraf, artikulograf ali računalnik, opremljen s programom za akustično analizo, izmerijo glasovne parametre določenega akustičnega signala tako precizno, da sami po sebi dveh signalov niso sposobni prepoznati kot enakih. Prav v tem pa je ena bistvenih človekovih izraznih sposobnosti, ki osmišljuje, omogoča in v neskončnost razširja njegove možnosti za učinkovito uporabo jezikovne in posebej govorne komunikacije.

> Akustični stroj, ki operira z absolutnimi vrednostmi, ne bi nikdar zanesljivo ugotovil, v čem je poanta dovtipa, v katerem tokrat ne prebistri minister za zunanje zadeve neke manj ugledne države na sporočilo svojega tajnika, da bo prihodnje ministrsko srečanje v mestu z imenom *Baden Baden*, odgovori z vprašanjem: »Pa kaj mi to dvakrat govoriš?« Strojni merilci bi za dvakrat izgovorjeno isto besedo izstavili dve različni skupini akustičnih podatkov, medtem ko bi se morda tisti prejšnji, normalno inteligentni minister ob kakšnem poznejšem badenbadenskem sestanku samo nasmehnil, ko bi ga kdo iz ministrske družbe spomnil na že slišano in razumljeno diplomatsko šalo.

Človeška sposobnost prepoznavanja dveh govornih izvedb kot enakih je v smislu vsestransko uspešnega jezikovnega sporočanja nadgrajena še z zmožnostjo razumevanja sporočil v širših kontekstih, tako da človek v vlogi soudeleženca v procesu sporočanja kot enaki lahko prepozna in razume dve govorni verigi, katerih substanci sta po kakovosti daleč vsaksebi. Prav lahko se namreč zgodi, da sta v določeni situaciji dve možni izjavi snovno (torej glasovno) popolnoma različni, vendar bo soudeležencu iz širšega konteksta komunikacije nedvomno jasno, da jima govorec podeljuje isti namen in pomen.

> Predstavljajmo si situacijo, v kateri mati dobro vzgojenemu, a prehlajenemu sinu v posteljo prijazno prinese čaj; fant, ki z materjo ni v sporu, pa reče: *»Hvala, mama.«* S sluzjo napolnjeni nosni votlini prehlajenemu onemogočata popolno uresničitev nosnega soglasnika /m/ in če hoče kljub tej oviri izvesti nosni dvoustničnik, se mu bo na tem mestu artikulacije posrečilo tvoriti le ustni zapornik [b]. A mati bo v skladu s poznavanjem trenutne govorne situacije vedela, da se ji otrok ni zahvalil z besedami *»Hvala, baba«* in mu bo brez slabe volje odvrnila: *»Prosim.«*

Govorno dogajanje v tej komunikacijski situaciji priča o odsotnosti sporazumevalnih ovir v primerih, ko je tudi izrazito neidealna govorna realizacija v določenih znanih zunajjezikovnih okoliščinah povsem sprejemljiva in tudi sprejeta kot sporočanjsko koherentna. Nekatere lastnosti te situacije bodo lahko pozneje sodelovale pri navedbi primerov, v katerih glavno komunikacijsko vlogo igra zavestna ali nezavedna pričakovanost in predvidljivost natančno določenega govornega sporočila v natančno določenih okoliščinah sporočanja. Vidimo torej, da »nenormalnost« posameznih glasovnih uresničitev – če ni posledica zares prehudih patoloških odstopanj – ne povzroča sporazumevalnih težav. Dokaze za to je mogoče poiskati tudi v primerih skrajno oteženih okoliščin komunikacije.

> Zamislimo si najprej, da poslušamo kadilca, ki govori s pipo v ustih, tako da mu ustnik pipe onemogoča popolno izvedbo vseh oblik artikulacijskih zapor, ki vključujejo sodelovanje ustnic in zob. Potem jedca, ki govori s polnimi usti prevročega grižljaja in ki mu temperatura in masa hrane preprečujeta večino možnih artikulacijskih stikov jezika z zgornjo steno ustne votline. In naposled pacienta pri zobozdravniku: na spodnji čeljusti mu visi sesalnik za slino, doktor mu je že vnaprej prepovedal zapreti usta, potem pa pacienta uvidevno sprašuje o morebitnih bolečinah, ki mu jih povzroča trenutno zdravljenje zoba.

Iz izkušenj vemo, da je v vseh teh ekstremnih situacijah govora mogoče z izvedbenimi in zaznavnimi približki izpeljati uspešno, čeprav posebej po zaznavni strani zahtevno sporazumevanje. Pri zobozdravniku, ko se govor zdi skorajda nemogoč, lahko na njegovo vprašanje, če kaj boli, sicer odgovorimo z rahlim prikimavanjem ali odkimavanjem, vendar se bomo neverbalnemu sporočanju raje izognili, če čutimo, da sveder ravno v tistem trenutku vrta po našem zobu. Zato bomo skušali previdno odgovoriti z nevtraliziranim »polverbalnim« pritrdilnim [əˈɣə] oziroma zanikovalnim [ˈʔəˀə] ali z [ja] oziroma [nɛ], pri čemer bomo v obeh primerih zagotovo lahko le zasilno dosegli samoglasniški artikulacijski cilj. Zdravnik ne bo imel težav z razpoznavanjem odgovora, katerega razločevalnost je enkrat odvisna od prepoznanja zveneče mehkonebne pripore ali glotalne zapore, drugič pa zaradi neizvedbe soglasnika le od lege jezika. Težavnejše bo za poslušalca razločevanje med prav tako možnima finejšima odgovoroma [ja] in [mal], vendar bo tudi takrat zmogel vsaj zaslutiti zametek lateralne soglasniške nastavitve ob že tako zasilni samoglasniški izvedbi in bo znal reagirati tako, da bo v tistem hipu bolelo vsaj malo manj.

Zavest in nezavedno v govorni strategiji

Komunikacijski pomen prepoznavanja dveh govornih izvedb kot enakih se pravzaprav *per negationem* skriva v ozadju te sposobnosti, namreč v sposobnosti občutljivega prepoznavanja dveh izjav kot različnih. Za uspešno govorno sporazumevanje je pomembno, da je človek sposoben tvoriti različne glasovne izvedbe določenih jezikovnih oblik in jih kot take tudi prepoznavati, saj se mora govorno prilagajati sproti nastajajočim komunikacijskim situacijam, ki so lahko bolj ali manj predvidljive. V tem smislu je pomembno tudi, da govorec svoje izjave zna glasovno uresničevati v skladu s sporočilnim namenom, ki je po besedah ameriškega psiholingvista Willema Levelta »mati vseh govornih dejanj«, naloga poslušalca pa je, da govorčev namen prepozna. Namen govornega sporočila je ponavadi zamišljen vnaprej, lahko pa se zgodi, da se – podobno kot strategija – v poteku določenega procesa sporočanja in glede na odzive soudeleženca (soudeležencev) v tem procesu tudi spreminja.

Vloga in cilj zavestnih postopkov pri tvorbi jezikovnega sporočila sta odvisna od načina jezikovne aktualizacije. *Verba volant, scripta manent.* Zavestna povezava med znanjem jezika in uresničitvijo je razmeroma podrobno izkoriščena v procesu pisnega izražanja, pri katerem se pisec zaradi časovne razpoložljivosti lahko enako-

vredno osredotoča na vsebinski in oblikovni vidik svojih pisnih izvedb. Tekst lahko v skladu s sporočanjskim namenom poljubno oblikuje ne le v času hkratnih formulacij vsebine, temveč tudi kasneje, ko besedilo že ima določeno etapno obliko, ki jo pisec lahko zavestno in postopoma preoblikuje v dokončno verzijo, natančno usklajeno s sporočilnim namenom in predvidenimi pričakovanji naslovnika. Izgovorjeni sklopi jezikovnih reprezentacij pa so v časovnem smislu nepopravljivo izgubljeni v trenutku, ko v komunikacijskem krogu dosežejo poslušalca. Popravljanje izrečenega ima popolnoma drugačno naravo od dodelave pisnega besedila, ker je pri govornem sporočanju soudeleženec seznanjen z obema izvedenima »verzijama«, prvotno in korigirano. Sploh pa je tvorčeva zavest med izrekanjem govornih sporočil glede na namen veliko bolj osredotočena na vsebino izgovorjenega. Nosilni (glasovni in prozodični) delež govorne verige je v procesu tvorbe najpogosteje podvržen samodejni uresničitvi glasovnega sistema, ki ga je govorec skozi nenehno rabo »uskladiščil« na nezavedno plast svojega jezikovnega znanja.

V postopek sporazumevanja z govorom sta nemara najpogosteje vključena le dva udeleženca (dvogovor), tvorci in prejemniki govornih sporočil pa komajda kaj redkeje prihajajo v komunikacijske situacije, kjer sodeluje več individualnih udeležencev (družinski pogovor, prijateljski klepet, problemska debata, poslovni sestanek, šolsko predavanje, gledališka predstava itn.). Končni cilj vsakršnega govornega sporočanja je tvorba in zaznavanje koherentnih jezikovnih sporočil. V tem procesu je komunikacijski namen tisto, v skladu s čimer govorec oblikuje svojo govorno strategijo, soudeleženec pa strategijo svojega sprejemanja sporočil. Oglejmo si najprej enega od temeljnih fizioloških dejavnikov, ki pri tvorcu sporočil lahko na zavestni ali nezavedni ravni usmerjajo nastanek in razvoj govorne strategije, izpeljane v skladu z njegovim namenom in možnostmi za uspešno sporazumevanje.

Če kdaj slišimo lastni glas na magnetofonskem traku ali po telefonu, smo ponavadi presenečeni deležni poučne izkušnje. Presenečenje je toliko večje, če je posnetek akustično visoko kakovosten, ker se s tem slušni vtis precej približa objektivni glasovni podobi tistega, kar soudeleženci stvarno zaznavajo v različnih komunikacijskih stikih z nami. Akustični signal, ki ga ob vsaki govorni tvorbi proizvaja govorec, ima glede na tvorčev položaj namreč dvojno pot v prostoru in s tem dvoplastno fizično podobo. Prvo plast sestavlja tisti del signala, ki sta ga pri oddajanju govornega sporočila v skoraj enaki fizikalni meri in skoraj istočasno deležna tvorec in prejemnik. To je bolj ali manj periodično nihanje zraka v valovih, ki skoraj hkrati prihajajo do slušnih organov tvorca in prejemnika. Valovanje v govorilih nastajajočega govornega sporočila pa se govorcu širi tudi skozi raznorodna (kostna, mišična, tekočinska ipd.) tkiva njegove glave in še po tej poti dosegajo njegovi srednji in notranji ušesi. Kar sliši govorec, ko posluša samega sebe, je torej akustični signal, ki ima en izvor, vendar pa do njegovih slušnih čutnic prihaja v dveh približno sočasnih, a fiziološko neenako in celo s snovmi v različnih agregatnih stanjih podloženih valovih. Slušna *samozaznava*[20] je torej pomemben dejavnik govora, ki

[20] *Samozaznava* ali *propriocepcija* je postopek, s katerim uporabnik jezika zaznava slušno podobo lastnih govornih izvedb, v določenih situacijah sporazumevanja pa je v skladu z namenom sporočanja pomembna za oblikovanje upovedovalne strategije.

govorcu v vlogi prvega poslušalca lastnih glasovnih tvorb omogoča takojšen nadzor nad izrečenim in ustvarja razliko med predstavo, ki jo ima tvorec o glasovni podobi lastnih govornih sporočil in akustično sliko, ki jo zgolj preko zračnega prenosa zaznava in sprejema soudeleženi poslušalec. Odsotnost samozaznave je eden od razlogov, zaradi katerih gluhi ljudje – kadar govorijo – nimajo nobene možnosti samodejnega uravnavanja glasovnih kakovosti svojih tvorb, zato je jakost njihovega govora včasih pretirana, v večini primerov pa vsaj neustrezna komunikacijskim pričakovanjem slišečih. Odtod tudi dejstvo, da je o gluhih ljudeh, ki običajno zares govorijo zelo malo ali nič, pogosto slišati, da so tudi nemi.

O fizično izmerljivi razliki med dvema realnima glasovnima podobama normalno slišeči govorec med tvorjenjem sporočil ne razmišlja, tako da ta odnosna posebnost na oblikovanje njegove govorne strategije ponavadi nima vpliva. Če pa samozaznavne značilnosti govorca postavimo v situacijo, v kateri določeno vlogo igrajo tudi zunanji zvočni dražljaji, se bo pokazalo, da lahko resnično vplivajo na zasnovo in naravo govornih izvedb.

> Vzemimo naslednjo običajno komunikacijsko situacijo: udeleženca sedita v sobi, poslušata glasbo in se pogovarjata. Jakost svojih govornih sporočil bosta brez vsakršnih težav prilagodila jakosti poslušane glasbe in si s tem zagotovila nemoteno sporazumevanje. Zdaj pa si zamislimo, da ima v tihi sobi tvorec sporočila na ušesih slušalke, v katerih posluša glasno glasbo, soudeleženec pa ne. Če govorec ne pomisli na to, da njegov poslušalec ni deležen istega zvočnega dražljaja, bo svoj govor brez vpliva lastne zavesti, torej *nezavedno* oblikoval v skladu z jakostjo glasbene »motnje«, poslušalcu pa se bodo njegova sporočila zdela odločno, nemara celo smešno preglasna in ga bo na to brž čas opozoril. Tedaj bo govorec – ne da bi slušalke snel – začel upoštevati razliko med zvočnimi okoliščinami lastnega govora in okoliščinami soudeležen čevega poslušanja, in sicer tako, da bo *zavestno* govoril tišje.

Tišji govor se bo skušal uskladiti s pričakovanji poslušalca, obenem pa bo v neskladju z govorčevim položajem, katerega značilnosti bodo zdaj vnesle spremembo v njegov običajni možganski nadzor nad jakostjo govora. A ne glede na to zadnjo nevšečnost je nauk omenjene situacije dejstvo, da je govorec sposoben zavestno spremeniti glasnost svojih sporočil. Ta prilagoditvena sprememba je v tem primeru zavestni del njegove govorne strategije, s katero skuša omogočiti nemoteno in glasovno koherentno sporazumevanje.

Eden poglavitnih problemov, ki jih odpirajo načini zasnove komunikacijske strategije tvorca govornih sporočil, je najbrž vprašanje, kateri segmenti govornih tvorb so zares posledica govorčeve upovedovalne zavesti. Glede na samoumeven obstoj samozaznave se zdi upravičena domneva, da se – razen v izjemnih situacijah z zunanjimi zvočnimi vplivi – govorec in poslušalec ne zavedata fizikalne razlike med zaznavo lastnega govora in realno zvočno sliko, kakršna prihaja v objektivni komunikacijski prostor. Zato ta pojav verjetno na nobeni od udeleženih strani ne more niti na nezavedni ravni vplivati na govorno strategijo. Poleg tega se zdi neizpodbitno, da govorec pri tvorbi govornih sporočil ni zaposlen z razmišljanjem o posameznih glasovnih izvedbah, da si namreč v poteku izvedbe govorne verige ne beli glave s tem, *kako* bo izrekel naprimer soglasnik /r/ ali samoglasnik /a/. Lahko

torej rečemo, da prehajanje od glasovnih strukturnih reprezentacij k njihovi aktualizaciji poteka nezavedno in je samodejno, ta samodejnost pa je lahko le plod zadostnih izkušenj pri usvajanju glasovne ravni jezikovnega koda. Izjema so pri tem lahko kvečjemu redka govorna sporočila, katerih posebni namen je poudarjena artikulacija določenih glasov, naprimer izrecno opozarjanje na razlikovanje med pomenoma, ki ju različna glasova lahko prinašata: »Nisem rekel z*m*esti, rekel sem z*n*esti.«

Učenje tujih jezikov, katerih določene glasovne posebnosti se bistveno razlikujejo od glasovne podobe materinščine, je seveda vsaj na začetni stopnji drugačen primer. Usvojeno glasovje materinščine namreč v veliki meri pogojuje predstave o govornih izvedbah v tujem jeziku, tako da postopno približevanje naravnosti tujejezičnih izvedb terja znaten vložek govorne zavesti. Znano je naprimer, da učenje francoskega mehkonebnega /ʀ/ ali uvularnega vibranta /ʁ/ lahko zaradi specifičnega mesta artikulacije povzroča precejšnje težave govorcev, katerih materinščina med svojimi soglasniki pozna sprednjo izvedbo likvide /r/. Vendar pa ta zavest o razlikah med dvema glasovnima podobama skozi uspešen postopek učenja tujega jezika spet postopoma izginja, kar prispeva k avtomatizaciji in zmeraj manj zavestni rabi na novo usvojenega, tokrat drugega glasovja z drugačnimi značilnostmi.

Med govorne pojave, ki jih fonološki sistemi kljub nedvomni funkcionalnosti težko zajemajo v svoje okvire, sodi tudi stavčna intonacija. Nekatere nedavne raziskave (Aubergé 1991; Vitez 1995) so za francoščino in slovenščino pokazale, da govorci stavčno intonacijo uporabljajo tudi kot sredstvo nezavedne izpeljave govorne strategije. Ne le, da na zavestni ravni njene uporabe lahko avtonomno izpolnjuje naloge pomenskega in modalnega razlikovanja med govornimi verigami, stavčna intonacija služi tudi kot sporazumevalno orodje, ki v smislu načela razmerne redundance sodeluje pri oblikovanju koherentnosti govornega sporočila in ki hkrati zagotavlja usmerjenost poslušalčeve pozornosti k izrečenemu. Stavčna intonacija nastopa torej kot ena izmed prostostnih stopenj v procesu govornega sporočanja, saj v resnici ni odvisna od skladenjskih struktur, temveč je z njimi usklajena. V tem smislu vprašalno zastavljena skladenjska struktura stavka pogosto ne zahteva tudi vprašalne intonacije, čeprav slednja v določenih komunikacijskih okoliščinah lahko kljub temu sodeluje pri koherentnem upovedovanju vprašalnosti. Po drugi strani rezultati omenjenih raziskav kažejo, da obstaja vsaj ena prvina prototipičnosti v oblikovanju trupa stavčnointonacijskih obrisov. Tega elementa ni mogoče opredeliti kot fonološko razločevalnega, vendar ima posebnost, za katero se zdi, da prispeva k tvorbi splošnega prototipa globalne stavčne intonacije. V obeh jezikih (francoščini in slovenščini) je namreč mogoče zaslediti prvi lokalni ali globalni tonski višek ponavadi na drugem ali tretjem, redkeje na prvem zlogu povedi, in sicer ne glede na njeno dolžino, naklonskost, skladenjsko zgradbo ali naglasne značilnosti. Razlogi za takšno stanje stvari so najbrž psihofiziološke narave in sodijo v osnovno strategijo, s pomočjo katere govorec nezavedno stremi k namembni učinkovitosti svojega govornega sporočila.

Nezavedna, avtomatizirana raba znanja o glasovni podobi tako ali drugače usvojenega jezika je temelj za prilagajanje govornih izvedb sproti nastajajočim komuni-

kacijskim situacijam. Iz že prej navedenih primerov je razvidno, da glasovni artikulacijski cilji, ki jih v idealiziranih (in tudi izoliranih) oblikah opisuje fonologija, v govorni stvarnosti praktično nikoli niso popolnoma realizirani, kar pa njihovi fonemski podlagi ne odvzema razločevalne vrednosti. Zato je kljub artikulacijski in akustični neidealnosti govornih izvedb sporazumevanje še vedno mogoče.

Nezavedna prilagodljivost zaznave

Sprejemanje govornega sporočila pri poslušalcu v grobem poteka v treh različnih stopnjah. Njegovo uho najprej zazna realizirani akustični signal. Tresljajski dražljaj se iz specializiranih slušnih čutnic preko živčevja prenese v možganski center za razpoznavanje govora, kjer v skladu s poslušalčevim »glasovnim védenjem« poteka (fonemska in prozodična) analiza sestavnih delov signala. Zadnja stopnja sprejema je razumevanje sporočila, to pa je vsaj dvoplastno. Prejemnik najprej prepozna slišano govorno verigo kot jezikovno sporočilo, ki je lahko proizvod pravil, iz katerih je sestavljeno njegovo »jezikovno védenje«, potem pa jo na podlagi izkušenj ali prepoznanega namena umesti v kontekst komunikacijske situacije, razvozla njen smisel ali pa ji ga podeli ter jo tako razume. Za popolno uspešnost sporazumevanja je najpomembnejša prav ta zadnja faza. Šele delovanje širšega razumevanja, zasnovanega na jezikovnem znanju, pridobljenih izkušnjah ali na prepoznanem sporočanjskem namenu govorne tvorbe, omogoči učinkoviti dinamični obstoj neidealnih izvedb v komunikaciji. Če umanjka le en sam člen v tej verigi zaznave, razčlembe in razumevanja, potem bo sporazumevanje neuspešno ali pa si bo prejemnik slišano prikrojil glede na naravo lastnih komunikacijskih zmožnosti.

> Marsikomu se je v otroštvu, še preden je prišel v sistematični stik z (ameriško) angleščino, zgodilo, da je gledal in poslušal ameriške igrane filme ali risanke, v katerih je slej ali prej naletel na precej pogosti stavek *»Shut up!«* Akustični vtis, ki ga zapusti vezana medsamoglasniška izvedba zobnega zapornika, precej natanko spominja na [r] in to je glas, ki ga angleščine nevešči otrok dejansko najlažje zasliši. Morda se še spomnimo, da nam je – ko je hotel, naj utihnemo – kdo od prijateljčkov iz peskovnika zaklical [ˈʃarap], ker seveda pri najboljši volji ni mogel vedeti, da je kavboj iz filma v skladu z obnašanjem dentalnega zapornika med dvema samoglasnikoma sicer v resnici vzkliknil [ˈʃʌʃʌp], da pa to ni nič drugega, kakor realizacija fonemskega sklopa /ʃʌtʌp/.

Medsamoglasniška izvedba zobnega zapornika /t/ je (ne le v ameriški angleščini) pogojena z artikulacijsko odprtostjo njegovega glasovnega okolja, še posebej, če je samoglasnik pred njim naglašen ali poudarjen, se pravi po kolikosti izrazitejši. To pomeni, da govorcu v tem primeru predpisane zapore in tudi mesta artikulacije skoraj gotovo ne bo treba doseči v popolnosti, temveč bo z jezikom zgolj tlesknil ob dlesni in pravzaprav izgovoril likvido. Angleško govoreči otrok bo na podlagi svojega védenja o obstoju besede *»shut«* za to neidealno tvorbo zlahka prepoznal zaporniški fonem. Po drugi strani se bo otrok, katerega jezikovno znanje ne vključuje pravil iz angleščine, avtomatično zanesel izključno na slušni vtis neznane govorne verige in bo samo iz tega sklepal, da se »utihni« po angleško pač

reče ['ʃarap]. Poleg tega bo naprimer slovensko govoreči otrok povsem samodejno po svoje (namreč v skladu s svojim poznavanjem slovenskega glasovja) izoblikoval tudi oba njemu neznana samoglasnika iz slišane izvedbe. Angleškega /ʌ/ seveda ne more prepoznati kot sestavni del usvojenega nabora fonemov, zato bo njegovo izvedbo samodejno in brez kakršnega koli zavestnega miselnega vložka poenačil z izvedbo najbližjega znanega, že zdavnaj usvojenega slovenskega samoglasnika /a/.

Jezikovno znanje in kopičenje izkušenj iz njegove vsakodnevne uporabe udeležencem v govornem sporazumevanju omogočata prepoznavanje določenih komunikacijskih situacij kot tipičnih, takšnih, v katerih obstajajo določeni predvidljivi sporočanjski vzorci. Takšno dojemanje določenih sestavov okoliščin ustvarja nove možne kontekste za uveljavljanje načela jezikovne gospodarnosti, načela torej, po katerem je komunikacijska učinkovitost dosegljiva s čim manjšim vložkom govornega napora. Predvidljivost in pričakovanost teh vzorcev, katerih pojavnost v psihosocialnem smislu hitro postane del nezavednega, udeležencem spet omogoča tvorbo in zaznavanje neidealnih, od jezikovnega predpisa karseda oddaljenih govornih izvedb.

> Potrošnik je v špeceriji nakupil nekaj živil, plačal in se napotil proti izhodu. Tu nastopi ena od tipičnih komunikacijskih situacij s povsem predvidljivo vsebino in obliko. Poslušalec za blagajno samodejno pričakuje, da bo stranka, preden bo za seboj zaprla vrata, pozdravila z *»Nasvidenje.«* In ponavadi tako tudi je. Lahko pa se zgodi, da zaradi neprijaznosti prodajalca ali oderuških cen blaga kupec neopazno postane slabe volje in med vrati brez uporabe izrazitejših naglasnih ali intonacijskih sredstev čemerno izdavi: *»Svinje.«*

Razlogov za to, da prodajalec zlovoljno psovko samodejno zazna kot običajen nezaznamovan pozdrav, je več. Spomnimo se najprej na primer bolnega sina in prijazne matere. Mati je seveda pričakovala, da ji bo sin rekel *mama* in ne *baba*, čeprav prehlajeni v resnici ni izvedel predvidenih nosnih zvočnikov. Akustična podoba govorne verige, ki jo je v tem zadnjem primeru uresničil nezadovoljni kupec, je na las podobna izvedbi, ki jo je v dani tipični situaciji predvideval poslušalec. Pričakovani pozdrav je zaradi visoko frekventne rabe v resnici najpogosteje izgovorjen zelo površno. Njegova pavšalna govorna izvedba v glavnem dosledno ohranja le naglašeni zlog ['svi]. Rutinska uresničitev pozdravov nasploh pogosto izpušča morebitne prednaglasne zloge, tako da iz *»Dober dan«* dobimo *»Dan«*, iz *»Adijo«* nastane *»Dijo«*, *»Nasvidenje«* postane *»Svidenje«*, *»Dober večer«* pa celo *»Čer«*. V našem trgovinskem primeru tudi prvi ponaglasni zlog pričakovanega pozdrava ponavadi doživi izpust soglasnika in nevtralizacijo nenaglašenega samoglasnika, tako da neokrnjen ostane le zadnji nenaglašeni zlog [njɛ]. Nevtralizirani vokal v izrazito neidealno izvedeni govorni verigi hitro ošibi, tako da na koncu dobimo pozdrav, ki je z glasovno podobo ['sviənjɛ] zares močno podoben izgovoru ['svinjɛ]. Pri tem je morda še najbolj zanimivo, da predvidljivost sporočanjskega vzorca v takšnih primerih lahko v smislu neizpolnjenega namena samodejno onemogoči uspešnost sporazumevanja. Če namreč predpostavimo, da je bil kupčev dejanski namen izraziti nezadovoljstvo, potem lahko trdimo, da je prodajalec sporočilo po

fizični plati sicer odlično zaznal, da pa njegovega namena ob realno neizraziti in kljub – paradoksno – pričakovani govorni izvedbi ni mogel prepoznati in torej kritike niti ni mogel razumeti.

Od samodejnih tvorb k zavestni rabi in nazaj

Značilnosti neidealnih govornih tvorb, komunikacijska prožnost zaznave, samodejna aktualizacija določenega koda in zavestna uporaba nekaterih strateško pomembnih govornih prvin so sporočanjske danosti, ki se ne omejujejo na veljavnost v kakšnem od trenutno izbranih jezikov, v našem primeru doslej v slovenščini. Gre za realne pojavnosti, ki zadevajo govorno izražanje nasploh, njihove funkcionalne lastnosti in narava pa prispevajo k oblikovanju splošnega védenja o delovanju jezika kot človeške institucije. Zato zdaj nadaljujemo s primerom iz tujega jezika.

Druge vrste predvidljivost, ki ima podoben učinek samodejnosti v govornih izvedbah in zaznavi, je značilna za podobo naglaševanja v francoščini. Francoski razmejitveni naglas nima fonološko opredeljene razločevalne funkcije, ker brez izjeme zadeva zadnji zlog v naglasni enoti in s tem samo zaznamuje mejo med koncem ene in začetkom naslednje enote. Vendar védenja o tej prozodični posebnosti francosko govoreči ne morejo pojmovati zgolj kot del njihove uporabniške, še manj situacijske govorne izkušnje: stalnost naglasnega položaja je v francoščini del usvojenega in v tem segmentu nesporno nezavedno rabljenega jezikovnega koda, ki je v vseh možnih govornih situacijah skupen vsem uporabnikom francoskega jezika. Zato Francozi brez posebne jezikoslovne izobrazbe pojma »akcent« nikoli ne prepoznavajo kot sistematično jezikovno pojavnost, ki v govorni verigi izpolnjuje določeno funkcijo. Akcent jim vedno pomeni zaznamovanost francoskih govornih izvedb z narečnimi posebnostmi ali s posebnostmi govora tujih jezikov.

Brezprizivno pričakovanost naglasa na zadnjem zlogu v francoščini jasno izpričujejo značilnosti prevzemanja in francozenja tujih besed. Ne glede na drugačne prozodične lastnosti jezikov, iz katerih so posamezne besede prevzete, jih francoščina tudi ob morebitnem siceršnjem glasovnem in morfološkem preoblikovanju samodejno priliči svojemu naglasnemu sistemu. Iz Ljubljane tako nastane [lubja'na], iz Marka [maʀ'ko], iz špagetov [spagɛ'ti], iz Varšave pa [vaʀsɔ'vi].

Prav samoumevna položajna predvidljivost povzroča korenite spremembe, ki jih doživlja ne le narava naglasa, temveč celoten francoski naglasni sistem. V tradicionalnih opisih prozodične podobe francoščine velja, da je razmejitveni naglas na zadnjem zlogu naglasne enote uresničen predvsem s pomočjo povečane vrednosti glasovne jakosti, zaradi česar se ga je prijelo ime *jakostni naglas*. Obseg sintagmatske naglasne enote pa zaradi sorazmerno velikega števila nenaglašenih zlogov najpogosteje sovpada z obsegom intonacijske enote, katere tonski zaključek je zato s spremembo glasovne višine uresničen natanko na naglašenem zlogu. Dozdevna posledica te samodejno realizirane značilnosti je, da dva prozodična parametra, namreč jakost in tonska višina, na istem mestu izvajata dve različni funkciji: razmejevanje naglasnih enot po eni strani in oblikovanje intonacijske podobe leksemov, stavčnih členov ali celih stavkov po drugi. Jezikovna gospodarnost kot vseob-

segajoči način usklajevanja, ločevanja in optimiziranja različnih jezikovnih pojavnosti glede na komunikacijsko zadostnost je bistveno – in od govorčeve zavesti oddaljeno – gibalo spremembe, ki se že nekaj časa dogaja na naglašenem zlogu v francoščini. Funkcijo zamejevanja naglasnih enot ob spremljajoči izrazitejši časovni kolikosti naglašenega zloga sistematično izvršuje kar sprememba tonske višine, glasovna jakost pa izraziteje zaznamuje zloge, ki jim govorec namenja poudarke. Zamejitveni naglas je na ta način ohranil svoj končni položaj, spremenila pa se je njegova snovna podoba, tako da njegovo poimenovanje »jakostni naglas« bržčas ni več ustrezno; da je govorni stvarnosti tega naglasa bližje ime *»tonični naglas«*.

Nastajajoče spremembe v francoskem naglasnem sistemu pa niti s tem še niso izčrpane. Zdi se, da glasovna jakost s svojim izrazitim začetnim prehodom na realizacijo poudarkov dobiva širši funkcijski delokrog, kot je videti na prvi pogled. Posledice jezikovne refunkcionalizacije tega prozodičnega parametra ne ostajajo na strogo individualni ravni čustveno obarvanega poudarjanja prvih zlogov v določenih subjektivno izpostavljenih leksemih, temveč segajo tudi na široko področje logičnega poudarjanja, ki v naglasnem razvoju francoskega *medijskega govora*[21] – vplivnega segmenta jezikovne rabe – dobiva vse bolj razločne obrise novonastajajoče naglasne sistematičnosti. Logično poudarjanje sicer praviloma nenaglasljivih zlogov je tako v naglasnem sistemu jezika s stalnim naglasnim položajem v izpeljavi govorne strategije lahko le zavestno rabljeno prozodično sredstvo, s katerim govorec izpostavi izbrani del govorne verige (najpogosteje leksem) kot bistven za koherentno razumevanje širšega govornega (najpogosteje stavčnega) konteksta. Glede na stalnost končnega položaja zamejitvenega naglasa in glede na logično jasnost poudarjenega dela govorne verige je v francoščini najbolj verjetno, da izbrani poudarek zavzame svoje mesto na prvem zlogu naglasne enote, še posebej, če se enota začenja s polnopomenskim ali celo lastnoimenskim leksemom.

[21] *Medijski govor* ali govor javnih občil se v vseh jezikih kaže kot jezikoslovno nesporno zanimiva, po drugi strani pa tudi izjemno vplivna pojavnost jezikovne rabe. Z lingvističnega stališča je posebej zanimiv predvsem odnos govornih uresničitev v radijskih in televizijskih medijih do govorne norme standardnega jezika. Radio in televizija sta namreč nosilca pretežno enosmerne govorne komunikacije, v kateri vsakdo iz občinstva igra vlogo poslušalca, nastopajoči voditelji, novinarji in gostje pa vlogo govorcev. Profesionalni govorci, torej zlasti voditelji oddaj in tudi novinarji, so govorno posebej izšolani v skladu s celoto normativnih jezikovnih predpisov, ki veljajo v določenem medijskem prostoru. To pomeni, da naj bi bil medijski govor načeloma *»idealno govorno uresničevanje«*, z normo torej najnatančneje usklajena govorna realizacija. S tega vidika ima specifično jezikoslovno težo opazovanje spontanega odstopanja šolanih medijskih govorcev od »idealnosti« uresničevanja in s tem od jezikovne norme. Na podlagi takšnih odstopov je možno ugotavljati frekventnost in sistematičnost tistih pojavnosti, ki se v realni jezikovni rabi najočitneje oddaljujejo od predpisov. Z drugimi besedami: medijski govor je praviloma dosledna aktualizacija predpisanega jezikovnega sistema, njegovi nosilci pa so govorci, ki so kljub zavestnemu upoštevanju sistema hkrati podvrženi tudi vplivu spontanih pojavnosti in njihovih sprememb v splošni govorni rabi. Se pravi, da v tako strogih razmerah regulativno naravnanega govornega sporočanja vsakršen odstop od predpisanega priča o tistih dejanskih pojavnostih v jezikovni rabi, ki jih trenuten ustroj sistema ne dopušča, s svojo frekventnostjo ter spontano in (navkljub zavestnim prizadevanjem šolanih govorcev) nezavedno pojavnostjo pa opozarjajo na svojo splošno prisotnost in na dejstvo, da jih jezikovni sistem oziroma norma v dani sinhroniji ni sposobna upoštevati.

V dnevniku francoske televizije France 3 je voditelj 22. februarja 1998 gledalcem sporočil, da so zimske olimpijske igre na Japonskem končane. Če bi v govorni verigi, predstavljeni s pravopisnim stavkom *»Les Jeux Olympiques de Nagano sont clos«*, veljala tradicionalna sistemska pravila narave in delovanja jakostnega naglasa na zadnjem zlogu naglasne enote, potem bi bila njena normativna uresničitev naglasno in (približno) intonacijsko videti takole: [lɛʒøzɔlɛ̃'pik↑dəna-ga'no↑sɔ̃'klo↓]. V takem fonetičnem zapisu izrečene povedi znak mednarodne fonetične abecede ['] pomeni končni zamejitveni jakostni naglas, znaka [↑] in [↓] pa zgolj intonacijski zaključek. Ker pa voditelj določenim besedam daje poseben pomen in jih zato uvršča med sporočilno bistvene, jih tudi izgovori s pomočjo logičnega poudarjanja. Realizacija ['nagano↑] sporoča, kje je bila olimpiada, zato glasovna jakost uresniči logični poudarek na prvem zlogu leksema, intonacijski nadaljevalni zasuk navzgor pa na zadnjem zlogu sam zaključi naglasno enoto. Na tem mestu bi lahko nedvoumno sklenili, da jakostno zaznamovani zlog v izrazni obliki logičnega poudarka zavzema začetni položaj zato, ker je takšno prozodično označevanje dotičnega dela govorne verige posledica zavestne strategije voditelja. Vendar pa ta razlaga ne bi zaobjela tudi prozodičnih prvin voditeljeve realizacije [lɛ'ʒøzɔlɛ̃pik↑]. Najprej zato, ker so *»jeux olympiques«* pomensko utečena besedna zveza, ki bi v francoščini morala po pravilu prejeti en sam naglas, hkrati pa tudi zato, ker je v tej zvezi vrstni pridevnik *»olympique«* za sporočilno koherentnost realno bistvenejšega pomena od samostalnika *»jeux«*. Rezultat voditeljevega uresničevanja naglasa je v obeh primerih isti, vendar pa sta postopka za dosego naglasne podobe različna. Če sprejmemo, da je ime mesta zavestno logično poudarjeno s povečano jakostjo na njegovem prvem zlogu, pa za to ni nobenega razloga pri naglaševanju imena dogodka. Tisto, kar je pri Naganu poudarek, ima pri olimpijskih igrah razvidnejše lastnosti *jakostnega naglasa*, zdaj pomaknjenega na začetek naglasne enote, ki je (v obeh primerih) sklenjena z intonacijskim dogodkom. V izvedbi [lɛʒøzɔlɛ̃'pik↑] je voditelj z jakostjo samodejno naglasil prvi zlog besedne zveze (če izjemoma ne štejemo člena), s tonični naglasom, ki ga uresničuje sama stavčna intonacija, pa je – prav tako samodejno – ta kos govorne verige na zadnjem zlogu zamejil. Kar je namreč voditelj v resnici rekel, je tole: [lə'ʒøzɔlɛ̃pik↑də'nagano↑sɔ̃klo↓]. Pri tem izgovornem zapisu znak ['] seveda pomeni poudarek, znaka [↑] in [↓] pa usmeritev zaključka stavčnointonacijskega poteka ter obenem tonični zamejitveni naglas, funkcionalni prozodični obliki, ki ju napolnjuje ista glasovna snov.

Vendar to hkrati ne pomeni, da logičnega poudarka v francoščini ne morejo prejeti denimo členi ali drugi deiktični morfemi (med njimi osebni zaimki v vlogi osebka), ki po siceršnjih tradicionalnih načelih sistematične naglasljivosti nikoli niso akcentogeni, torej fonološko niso predvideni za vlogo nosilcev zamejitvenega naglasa. V pravkar omenjenem televizijskem dnevniku, v katerem je beseda tekla tudi o terorističnih pobojih v Alžiriji, je voditelj takole nagovoril uglednega gosta: *»Jacques Julliard, dans votre Journal de chronique du Nouvel Observateur, vous mentionnez évidemment le drame algérien...«* V skladu s splošno uveljavljenim pojmovanjem subjektne vloge osebnega zaimka pred glagolom ima praviloma nena-

glasljivi zaimek »*vous*« izrazito redundančno funkcijo indikatorja glagolske osebe, ki jo v navedenem primeru povednega naklona sicer dovolj jasno razkriva že glagolska pripona, pa je njegova uporaba vseeno nujna. Še več, voditelj je drugi del svoje govorne verige začel z uresničitvijo naglasne enote [ˈvumãsjɔne↑], v kateri je zadnji zlog prozodično (naglasno in intonacijsko) določen z zasukom intonacije navzgor, z jakostnim naglasom pa je zaznamovan prvi zlog, nosilec skladenjsko in pomensko nezaznamovanega osebka. Nemogoče je misliti, da bi tudi v tem primeru šlo za logično poudarjanje. Jakostno naglaševanje »nenaglasljivega začetka« je tu lahko le posledica nezavedne, v medijskem segmentu govora sistemizirane rabe novega naglasnega tipa, ki pod vplivom primarnega logičnega poudarjanja redno zadeva prvi zlog enote, in sicer ne glede na njegove skladenjske in pomenske lastnosti.

Sklenimo torej, da je naglaševanje mogoče interpretirati kot eno izmed prostostnih stopenj jezikovnega sistema v govoru. Delovanje naglasne ravni govorne verige v tem smislu ni odvisno od delovanja drugih jezikovnih ravni (npr. skladnje). Z zavestno (poudarjanje), še bolj pa z nezavedno uporabo naglasne strategije (tonično in jakostno naglaševanje) se naglaševanje pridružuje drugim jezikovnim ravninam pri tvorbi koherentnih govornih sporočil, pač v skladu s svojimi posebnostmi in komunikacijskim dosegom. Pri tem je redundančnost določenih govornih (tudi naglasnih) prvin zgolj pomagalo, s katerim govorec zavestno ali nezavedno določa situacijsko umeščenost svojih sporočil in s katerim se govorne tvorbe lahko sproti prilagajajo tudi spremembam komunikacijskih okoliščin. Obenem je mogoče reči, da je nezavedna, vsem uporabnikom skupna raba nekaterih prvin govora kljub neponovljivosti njihovih izvedb še najbližje tistemu, kar bi v govoru lahko pojmovali kot »nevtralno«. Zavestno rabljena govorna sredstva, kakršno je naprimer logično poudarjanje, so po drugi strani daleč od nevtralnega prav zaradi njihove izrazite, sproti uveljavljane individualnosti.

Idealnost jezikovne norme in raba

Za konec še nekaj besed o širših posledicah zapletenega odnosa med idealno pojmovanim jezikovnim sistemom kot sestavom upovedovalnih pravil in prožno govorno rabo teh navodil. Vloga večplastnega jezikovnega koda glede na sistemske lastnosti ne more biti omejena le na posamezniško oblikovanje subjektivnih načinov izražanja govornih vsebin: to bi pomenilo, da je njegova edina naloga zagotavljanje formalnih okvirjev za širitev jezikovnega znanja, ki si ga uporabnik pridobiva skozi proces učenja jezika. Bistvena značilnost jezikovnega koda je, da je skupen vsem uporabnikom, s čimer je v temelju omogočeno sporazumevanje med njimi. Doslej smo govorili o tem, kako je kod strukturno idealiziran, hkrati pa smo skušali pokazati, da so njegove individualne izvedbe in zaznava v jezikovnem prostoru in času zmeraj neponovljivo realne ter v skladu s sporazumevalnimi situacijami in razumevanjem zunajjezikovnih kontekstov tudi izredno prožne. Narava človekovega življenja v družbi in s tem povezani načini jezikovnega sporazumevanja pa po drugi strani razkrivajo še široko *socialno* funkcijo jezikovnega sistema. Idealnost jezikovnega koda je torej mogoče pojmovati tudi v smislu usmerjanja rabe ali – če isto stvar povemo natančneje – kot idealizirano značilnost tistega, čemur naj se

skuša približati uporabnik, ki stremi k popolnosti, pravilnosti ali pa le družbeni sprejemljivosti svojih jezikovnih izvedb. Govorimo torej o jezikovni normi, s katero je uporabnik med procesom sporazumevanja na zavestni ali nezavedni ravni v bolj ali manj nenehni komunikaciji.

Jezikovno normo ponavadi opredeljujeta dve različni izhodišči. S predpisovalnega vidika je norma *sistem navodil za pravilno izbiro jezikovnih sredstev, če naj bo njihova raba v skladu z določenim estetskim ali sociokulturnim idealom*. To hkrati pomeni, da si norma prizadeva prepovedati rabo jezikovnih sredstev, ki onemogočajo dosego tega težko opredeljivega ideala, pri čemer jezikovni purizem in nestrpnost lahko nastopata kot prepogosta, a še zmeraj zgolj spremljevalna pojava teh prizadevanj. S »prakticističnega« vidika pa je norma *tisto, kar je v skupni in splošni rabi znotraj določene jezikovne skupnosti*. Ker torej velja, da je jezik človeška institucija, potem je normo mogoče razumeti kot socialno institucijo, ki vzpostavlja načela *standardnega* jezikovnega izraza.

Poglavitno vprašanje, ki zadeva dinamične principe vzpostavljanja in delovanja jezikovne norme, je vprašanje smeri, v katerih lahko poteka vplivnost morebitnih sprememb v normi oziroma rabi. Ni dvoma, da prvine predpisovalnosti v jezikovni normi skušajo usmerjati obnašanje rabe v določenih (bolj ali manj predvidenih) komunikacijskih situacijah, in prav v tem je iskati bistvo socialne funkcije jezikovnega sistema. Na drugi strani pa je zanimivo opazovati, kako se splošna jezikovna raba odziva na normativne predpise. Spet so torej v ospredju komunikacijske značilnosti dvosmernega prehajanja uporabnikov jezika med tokrat socialno opredeljenim sistemom in njegovo aktualizacijo. Vsaka norma, ki je v določenem časovnem prerezu postavljena kot idealizirani in navidez nespremenljivi temelj za družbeno sprejemljivo jezikovno rabo, je prejkone živ dokaz vsaj za dogovorno (arbitrarno) naravo jezikovnih sistemov. Vendar je jezikovni razvoj pravzaprav neprekinjeno verižno nadaljevanje posameznih sinhronih prerezov ali členov, kar tudi vsakemu od slednjih odvzema nedvoumno časovno določljivost. Pregledovanje razvoja in razvojnih stopenj v določenem jeziku slej ali prej pokaže, da se v času spreminja tudi kodna shema jezikovnih pravil, ta ugotovitev pa nujno izpodbija in razveljavlja vtis o brezprizivni trdnosti in nespremenljivosti poenotenih jezikovnih sistemov v posameznih sinhronijah. Ključ do razumevanja razvoja in značilnosti jezikovnih sistemov na splošno je kajpada v vsakdanji rabi jezika in v komunikaciji uporabnikov s trenutno veljavnim sistemom.

Od družbenega interesa posameznika je ponavadi odvisno, v kolikšni meri se bo v skladu s svojimi najširšimi družbenimi in individualnimi cilji z zastavljeno normo načrtno seznanil in kako jo bo v različnih oblikah sporazumevanja zavestno spoštoval. Naslednje, nič manj pomembno vprašanje pa se dotika nezavednega odnosa uporabnika do jezikovne norme. Časovna in prostorska zamejitev delovanja dotičnega jezikovnega sistema, kot rečeno, ta sistem vzpostavlja kot trdno ustaljeno in poenoteno mrežo struktur, ki jo uporabniki največkrat lahko občutijo kot tisto, kar je v njihovem jeziku idealno, nevtralno, socialno nezaznamovano[22] ali – pre-

[22] Dosledno »pravilna« govorna aktualizacija jezikovne norme lahko deluje socialno nezaznamovano v jezikovno-kulturnih okoljih, v katerih je dvosmerno prehajanje med prilagodljivimi jezikovnimi

prosteje rečeno – *pravilno*. Različni tipi komunikacijskih situacij sicer narekujejo različne stopnje upoštevanja norme, vendar je odnos govorca do jezikovnih pravil nenehen dejavnik tvorbe govornih sporočil. Norma je v upovedovanju ves čas prisotna v vlogi izraznega korektorja sporočil, podobna nekakšnemu osmišljevalcu vsem znane govorne ali pisne »samocenzure«. Vsak uporabnik ima na voljo določen obseg jezikovnega (in normativnega) védenja, ki mu tako ali drugače omogoča in usmerja upovedovanje. Včasih uporabnik v poteku tvorbe govornega sporočila od socialno predpisanih ali vsaj predvidenih jezikovnih pravil odstopi in s tem zagreši tisto, kar norma označuje za *napako* oziroma za slabo, nedopustno ali celo prepovedano rabo.

> *»Malo sem zaspal, pa sem potem mogu ... moral hiteti za avtobusom in sem padel,«* se utegne učenec zaradi zamude opravičevati – denimo – strogi profesorici slovenščine. V tem primeru se je učencu pripetilo, da je v pogovoru z učiteljico hotel uporabiti glagolsko obliko, ki je bila neustrezna normativnemu predpisu v zvezi z doslednim razlikovanjem med pregibalnimi oblikami glagolov »moči« in »morati«, pa tudi dani situaciji. Fant je očitno *vedel*, katero besedo bi moral uporabiti v skladu s pričakovanji učiteljice in tako ta del svojega sporočila uskladiti z normo, pa je vseeno rekel nekaj drugega. Zakaj se je zmotil?

Prožnost zaznave mnogoplastnega govornega sporočila v manj strogih, torej normi manj podvrženih sporazumevalnih situacijah, kakršnih je v vsakdanji komunikaciji največ, celo na leksikalni ravni dopušča izvedbeno nenatančnost in neidealnost. Učiteljica bi seveda razumela, da učenec v svojih govornih izvedbah veliko pogosteje uporablja besedno zvezo »sem mogu«. Vendar je v situaciji, ko je od učenca najbrž pričakovala normativni govor in tvorbo »sem moral«, izreka temu takorekoč ušla na področje sproščene jezikovne rabe, ki je je najbolj vajen in ki je predpisana socialna norma malone v ničemer ne zavezuje. To pomeni, da je *nezavedno* rabljenemu neustreznemu glagolu kot posledici učenčeve splošnejše jezikovne prakse in izkušnje sledil popravek, *zavestno* strateško sredstvo, ki je sporočilo skušalo spet spraviti na raven normativne sprejemljivosti.

Navedeni nedolžni primer kajpak nima namena pojasnjevati, katere so tiste vrste odstopanja v rabi, ki naj bi jih norma vključevala v svoje sheme. Govori le o tem, da nezavedni postopki v realizaciji najbrž povzročajo tudi bolj tipične in splošnejše odklone od norm (ali jezikovnih sistemov nasploh), ki bodo svoje predpise nekoč prilagajale prav prevladujočim realnim pojavnostim v aktualizacijah. Kakor so se

---

predpisi in njihovo učinkovito zmehčano rabo v večinskih pogovornih situacijah splošnega sproščenega sporazumevanja prožno, uravnoteženo in razmeroma netežavno. V tem primeru ima takšna jezikovna raba podobo, ki v splošnem ni izrazito oddaljena od idealizirane sistemske podobe jezika. Opazovanje odnosa med jezikovno normo in splošno pogovorno rabo slovenščine pa nujno pokaže zelo opazne glasovne, oblikovne in leksikalne razlike med sistemsko idealizirano na eni in realno podobo rabe slovenskega jezika na drugi strani. Iz izkušenj vemo, da je domala nemogoče srečati rojenega uporabnika slovenščine, ki bi v tipičnih govornih situacijah dosledno upošteval pravila tistega, čemur s sociolingvističnim izrazom pravimo »zborna izreka«. Zato jezikovno izvajanje uporabnika, ki skuša svoje govorne izvedbe (tudi v vsakdanjih situacijah, ki tega ne zahtevajo niti ne predvidevajo posebej) zavestno izraziteje usklajevati z lastnostmi predpisanega normativnega sistema slovenščine, v tem jezikovnem okolju prej lahko obvelja za socialno zaznamovano ali celo pretenciozno.

razni načini pisave že od nastanka naprej sproti odzivali na spreminjajoče se značilnosti govornega izraza, tako je splošna raba jezika tista, ki v vseh segmentih brez izjeme dolgoročno uravnava nastanek, prožnost in spontani, čeprav včasih zaradi tega ali onega razloga morebiti zapozneli razvoj normativnih sistemov.

Zadnja dilema je morda videti presplošna, vendar se zaradi tega ne zdi nič manj odločilna: kako arbitraren ali kako prepusten in prožen je lahko v določenem razvojnem obdobju odnos jezikovnega sistema do njegove stvarne rabe in kakšna so lahko merila za sistemsko upoštevanje realnih odstopov, da se bo ustroj jezikovne norme znal ustrezno odzivati na jezik, kakršnega sproti spontano oblikujejo uporabniki. V bistvu je na preizkušnji razumevanje naravnega obnašanja jezika in njegovega neprekinjenega razvoja. Cel sklop zapletenih vprašanj torej, ki jezikoslovju pravzaprav ne nalagajo iskanja idealnih in umet(el)nih rešitev, temveč od njega zahtevajo čimbolj izčrpno raziskovanje in interpretacijo po eni strani *danih* jezikovnih odnosov, po drugi (v najširšem smislu politični) strani pa s spoznanji podprte razvojne namige na *možne* oblike sožitja med normo in rabo. Naj namesto prestrogega buditeljskega žuganja s predpisovalnim prstom tale zaključek izzveni bolj kot zgovoren rezultat opazovanja enega od pomembnih delčkov naše človeške in družbene stvarnosti. Vse namreč res kaže, da realni, živi in znotraj njega zlasti govorjeni jezik – tako ali drugače – zmeraj gre in bo tudi šel svojo naravno pot. Po drugi strani pa je prav tako zares videti, da na tem kulturnem prostoru slovenščina in njeni uporabniki zaradi številnih razlogov in na najrazličnejših uporabnih področjih občutimo nenehno poglabljanje prepada in vse manj razvidno prehajanje med idealizirano podobo jezika, kakršno določajo ali vsaj avtoritativno priporočajo normativna pravila, in jezikom, ki ga vsak dan sami pišemo in beremo, govorimo in poslušamo.

Literatura

Aubergé, Véronique, 1991: *La synthèse de la parole. Des règles aux lexiques*. Doktorska disertacija. ICP-INPG/Univerza Stendhal–Grenoble III in CRISS/Univerza Pierre Mendès France–Grenoble II.

Borrell, André, Billières, Michel, 1989: L'évolution de la norme phonétique en français contemporain. *La Linguistique* 25/2. 45–62.

Chomsky, Noam, 1989: *Znanje jezika*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Golden, Marija, 1996: *O jeziku in jezikoslovju*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

Hockett, C. F., 1958: *A Course in Modern Linguistics*. McMilan Company.

Jakobson, Roman, 1963/73: *Essais de linguistique générale*. Pariz: Minuit.

Levelt, Willem J. M., 1995: *Speaking. From Intention to Articulation*. Cambridge MA: M. I. T. Press.

Martinet, André, 1960: *Éléments de linguistique générale*. Pariz: Armand Colin.

Saussure, Ferdinand de, 1916: *Cours de linguistique générale*. Pariz: Payot.

Toporišič, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.

Vitez, Primož, 1995: *Protistavna analiza francoske in slovenske stavčne intonacije*. Magistrska naloga. Filozofska fakulteta v Ljubljani.

– – 1997: Accent d'intensité et action intonative en français moderne. *Linguistica* XXXVII. 71–80.

– – 1998: *Premiki v naglasnem sistemu francoskega medijskega govora*. Doktorska disertacija. Filozofska fakulteta v Ljubljani.

RÉSUMÉ

La parole en tant que façon linguistique de communiquer est une activité éminemment humaine qui pose rigoureusement la question de relation entre les différentes formes de systèmes conventionnels et les réalisations individuelles. Les caractéristiques essentielles de la parole continue ouvrent le problème de flexibilité dans la réalisation des systèmes linguistiques (phonologiques et prosodiques), décrits normalement par la linguistique comme des constitutions relationnelles d'unités idéalisées. Toutefois, la nature spécifiquement non-idéale des productions parlées n'empêche pas le succès de la communication si les participants s'accordent dans l'usage avec les spécificités des situations communicatives et avec l'intention des messages. Le rapport entre la norme linguistique et l'usage de la parole peut également être interprété en termes de relation flexible entre le système et sa réalisation. Dans le sens sociologique, la nature et le rôle du système normatif sont soumis au dynamisme évolutif de l'usage de la langue. La dualité dans la définition de la norme linguistique doit aussi être prise en considération: d'un côté la norme se définit comme un système de règles dont le respect assure un usage socialement acceptable selon la situation communicative; l'autre définition décrit la norme comme l'usage linguistique, caractéristique de certains «échantillons représentatifs» des locuteurs d'une langue donnée. A l'époque où les médias électroniques jouent un rôle directeur dans le public linguistique, il faut tenir en compte l'influence par laquelle le discours médiatique peut diriger l'usage général de la parole. D'un autre côté, on remarque des cas où l'usage généralisé s'oppose à la réglementation normative que la parole publique «idéale» s'efforcerait de maintenir en vigueur.